

Török nyelvi hatás a tadzsikban

1. Egy néhány éve megjelent dolgozatomban a szerkezeti homonímia egy perzsa típusát tanulmányoztam.¹

Ha egybevetjük a következő perzsa összetételeket: *rang.paride* 'sápadt', *rang.báxte* 'színehagyott' és *rang.karde* 'festett', azt találjuk, hogy közvetlen, "felszíni" szerkezetük ugyanaz, mind a három egy főnévből és egy *-de* végű igenévből áll, ebben a sorrendben; egyezik szófaji értékük is, amennyiben valamennyi melléknévül használatos. De értelmezésük arra mutat, hogy a beszélő — formális egyezésük ellenére — mindegyiket másképp szerkeszti: *surate rangparide* az az arc, amelynek elszállt a színe, *lebáse rangbáxte* olyan ruha, amely elvesztette a színét, *toxmemorje rangkarde* pedig egyszerűen annyi, mint 'festett tojás'; más szóval: a beszélő értelmezése szerint a *rang* 'szín' szó az első példában alanyul, a másodikban tárgyul áll, a harmadikban, végül, egy szemantikailag, azaz gyakorlatilag osztatlan jel alkotórésze.

Dolgozatomban ennek a tényállásnak magyarázatául feltételeztem, hogy a beszélő az idézett összetételeket a megfelelő vonatkozó mondatok alapján értelmezi, azokra vezeti vissza; ezekben ugyanis formálisan kifejezésre jut a grammatikai viszonyoknak az a különbsége, amely az összetételek külső uniformitása mögött rejtőzik (vö. *surate rangparide* = *surati ke rangaš paride ast* 'arc, amelynek elszállt a színe'; *lebáse rangbáxte* = *lebási ke rang(aš)rá báxte ast* 'ruha, amely elvesztette a színét'; *toxmemorje rangkarde* = *toxmemorji ke rang (karde) šode ast* 'tojás, amely ki van festve').

Ilyen módon a (*surate*) *rang.paride* összetétel végső soron egy önálló mondatra utal (*range surat paride ast* 'az arc színe elszállt'), annak átváltozása — a megfelelő vonatkozó mondat közvetítésével — összetett melléknévvé, amely jelzőül csatlakozik egy másik mondat *surat* szavához.

2. Amint látjuk, a modern perzsában az olyan mondat, mint *range surat paride ast*, átalakítható melléknévi (melléknévként szerkesztett) jelzővé; ehhez azonban teljességgel le kell vetnie eredeti jellegét, valódi melléknévvé, szóvá kell válnia. Másképp áll a dolog a tadzsikban, közelebről a tadzsik irodalmi nyelvben.

A tadzsik nyelvjárások a középkor perzsa nyelvére mennek vissza, csakúgy mint azok, amelyek a modern perzsát képviselik; de az önálló tadzsik irodalmi nyelv újkeletű. Az októberi-forradalommal megindult példátlan fejlődés gyökeresen átalakította a szovjet népek közösségéhez tartozó tadzsikok

¹ „Über einen Fall von struktureller Homonymie im Persischen.” *Acta Linguistica Hung.* 14 (1964) 237—261.

életét is: a huszas években létrejött a Tadzsik — előbb Autonóm, majd Szövetségi—Köztársaság és a köztársaság népe viszonylag rövid idő alatt szocialista nemzetté fejlődött.² Ezzel kapcsolatban átalakult a Transoxániában írt "fárszi" is: anélkül, hogy szakított volna a klasszikus hagyománnyal, az élő „vulgáris” nyelv irodalmi alakjává, sajátosan tadzsikká vált.³

A *rang.paride*-féle összetételek a tadzsikban is közönségesek, az eljárás gazdagon produktív; de az a korlátozás, amelyet az imént a perzsa vonatkozásában említettem, nem érvényes a tadzsikban.

Tekintsük a következő főnévi értékű szó szerkezetet: *abrūi mūhoyaš daroz* 'hosszuszálú szemöldök'. Könnyű megállapítani, hogy alkotórészei az *abrū* 'szemöldök' főnév, és egy melléknévi értékű szintagma, amely jelzőként illeszkedik ehhez a főnévhez; bajosabb eldönteni a jelző (*mūhoyaš daroz*) strukturális természetét, azt, hogy szerkezete szerint hogyan minősítsük.

Ez a jelző a *mū.daroz* összetételre emlékeztet, amelynek azonos a jelentése, és nem kétséges, hogy a kettőt közeli rokonság köti össze. Csakhogy egy összetétel, a tadzsikban éppúgy mint a perzsában, puszta tövek összetétele, itt viszont az első tag tő és birtokos személyrag kapcsolatában áll (*mūho + -aš*), s az már szót alkot. De nem tekinthetjük a *mūhoyaš daroz* fordulatot bővített melléknévnek sem: a tadzsikban a bővítmény vagy ezáfat szerkezetben csatlakozik a melléknévhez, vagy prepozíció közvetítésével; vö. *omodai kor* 'munkára kész', *čoyxonai pur az musofiron* 'utasokkal tele teaház', *mužiki ba dehqonzan monand* 'parasztasszonyhoz hasonló muzsik'.

Tudomásul kell vennünk: az *abrūi mūhoyaš daroz* fordulatban egy mondat melléknévi jelző módjára fűződik egy főnévhez úgy, hogy lényegileg megőrzi eredeti struktúráját, strukturálisan nem változik szóvá.

Mielőtt tovább mennénk, nem árt ezt az eljárást még néhány példán megtekinteni; ilyenek: *kordi dudamai dastaaš sadafin* 'kétélű kés, amelynek gyöngyház a nyele' Niyozzi (1949) 339; *paroxodi boloyaš pur az borhoi harbi* 'gőzös, amelynek a fedélzete tele hadianyaggal' uo., 244; *odamoni rangu rüyašon zab-zard* 'emberek, akiknek arca sárga a vértelenségtől' uo. 207. Az utolsó példán megfigyelhető, hogy a komplex jelző első tagjában foglalt birtokos személyrag számra megegyezik a jelzett főnévvel; ez megerősíti az ilyen jelzők szintaktikai jellegét.

3.1. Az idézett példákban a komplex jelző olyan mondaton alapul, amelynek állítmányi részét egy melléknév és a kopula kapcsolata alkotja (vö. *dastai kord sadafin ast*). Az eljárás azonban nem szorítkozik az ilyen esetekre, alkalmazható — igaz, nem korlátlanul — akkor is, ha az állítmány egy igealak; vö. *samovori otašaš murda* 'szamovár, amelynek kialakult a tüze' Ayni, *K.* 3, 122; *šuturi mūyaš rextagi* 'teve, amelynek kihullott a szőre' ua., *K.* 4, 13; *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarafta* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája' ua., *K.* 3, 373.

3.2. Az előző példák megegyeznek abban, hogy a jelzői szókapcsolat alapjául szolgáló mondatban tárgyatlan ige az állítmány. Tény, hogy az eljárás

² Sabirov (1967).

³ A tadzsik irodalmi nyelv grammatikájának részletes vázlatát adja RASTORGUJEVA (1954); vö. továbbá RASTORGUJEVA—KERIMOVA (1964). A tadzsik dialektológia eredményeinek kitűnő összefoglalása és elemzése RASTORGUJEVA 1964-ben megjelent munkája (*Opyt sravnitel'nogo izučeniya tadžikskix govorov*, Moskva). A tadzsik, a modern perzsa és a kabuli viszonyát vizsgálja Lazard (1956).

közvetlenül nem alkalmazható, ha a kiinduló mondat állítmánya tárgyias ige és főnév kapcsolata.

Tekintsük a jelzót a következő fordulatban: *kitobi sahifahoyaš kušoda* 'nyitott könyv' (szósz. 'könyv, amelynek lapjai nyitva vannak') Niyози (1949) 47. A *kušodan* 'nyitni' ige ugyan tranzitív; de ami a jelzőben az alany szerepét játssza (*sahifahoyaš*) lényegileg ennek az ige nek t á r g y a; más szóval: a jelző olyan mondaton alapul, amely passzív szerkezetű, maga is transzformáció eredménye (*sahihohoi kitob kušoda šudand*) Úgy látszik, hogy ez szabály, én legalább is nem találkoztam eltérő szerkesztéssel; ha a komplex jelzőnek tárgyias ige volt a második tagja, a jelző passzív mondaton alapult. Így például a következő esetekben: *yak mužiki saraš bastagi* 'egy muzsik, akinek a feje be van kötve' Čexov (1964) 104 (az eredetiben: *mužik s povjazannoj golovoj*); *zamini galladonaaš daravidagi* 'föld, amelynek learatva a termése' Niyози (1949) 254; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda* 'személy, akinek turbánja a nyakára csavarva' Ayni, K. 3. 252.

Az alapul szolgáló mondat jellege félreérthetetlenül kitűnik, amikor a második tag nemcsak értelemre, hanem kifejezetten is passzív participium, vö. *mulloi suxanaš buridašuda* 'a molla, akinek félbeszakították a beszédét' Ayni, K. 3. 180; *šaxsi sallaaš bo gardanaš pečondašuda* 'a személy, akinek turbánja a nyakára van tekerve' Ayni, uo., 252.

Érdeemes az utolsó példánál, — amely már egy előzőnek a változata —, egy percre megállnunk. Ayni az idézett helyen — nagy regényének, a *Čulomon*-nak ('Rabszolgák') egy epizódjában — még más fordulatokat is használ, hogy ugyanazt a személyt (az utolsó bohari emir udvarának egy méltóságát, Hoji Latif devonbegit) azonos módon, öltözetének egy sajátosságával jellemezze:⁴ *šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud* uo., 252; *šaxse, ki sallaaš bo gardanaš pečonda šuda bud* uo.

Látnivaló, hogy mindezek a fordulatok (számszerint négy) nemcsak értelemre egyeznek, formálisan is szoros kapcsolatban állnak egymással: valamennyi jelzős szerkezet és a jelzők, amelyeket magukban foglalnak, ugyanazon mondat relatív (vonatkozó) transzformációjának különféle változatait, pontosabban áll o m á s a i t tüntetik fel, a legkifejtettebbtől (*šaxse, ki sallaašro bo gardanaš pečonda bud*) addig, amely, mint a legpregnásabb, a levezetés logikai rendjében utolsó helyen áll (*šaxsi sallaaš bo gardanaš pečonda*).

Ayni természetesen nem ebben a rendben használja a változatokat; de figyelemreméltó, aligha véletlen, hogy amikor bevezeti, először írja le ezt a személyiséget, a jelzőnek azt az explicit formáját használja, amelyben az még legközelebb áll az alapjául szolgáló önálló mondathoz, amely a grammatikus számára is a levezetés kezdete: *Ba tarafi dasti čapi gozi . . . yak šaxs . . . menišast, ki in odam sallaai xudro ba gardanaš furovarda pečonda bud*. 'A kádi balján egy személy ült, aki turbánját lenn a nyakára tekerte' Ayni, K. 3. 247.

3.3. A teljességhez tartozik végül megemlíteni azt az esetet, amikor az alapul szolgáló mondatban a *šudan* ige egy alakjának és egy melléknévnek kapcsolata alkotja az állítmányt; vö. *čoyniki čoyas sardšuda* 'teáskanna, amelynek kihült a teája' Ayni (1950) 325; *bandii avvali badanaš čokčok šuda* 'az első fogoly, akinek teste (a korbácsütésektől) ronggyá volt tépve' uo., K. 3. 58.

⁴ Ayni később okát adja a különleges viseletnek (uo., 267.).

3.4. Az eddigi példákban a jelző olyan mondaton alapult, amely csak az elmaradhatatlanul szükségeset tartalmazza, egy főnevet (ill. főnévi szerkezetet) alanyul, és, állítmányul, egy igealakot vagy annak ekvivalensét.

Az eljárás alkalmazása azonban nincs az ilyen esetekre korlátozva, alkalmazható olyankor is, amikor a mondat állítmányi része gazdagabb, az igealakon kívül egy határozót, nevezetesen egy prepozíciós szerkezetet is magában foglal; vö. *mardaki sinnaš qarib ba panjoh rasidagi* 'egy ember, akinek a kora közel járt az ötvenhez' Niyozı (1949) 215; *komandiri nomaš dar hamın kord navištašuda* 'a parancsnok, akinek a neve erre a késre volt írva' uo., 340; *čašmoni az sulfai saxt aškonnaš baromada* 'szemek, amelyek az erős köhögéstől könnybe lábadtak' uo., 78.

3.5. A relatív transzformáció (egy önálló mondat átalakítása vonatkozó mellékmondattá, beiktatása ilyen minőségben egy másik mondatba) általában (nemcsak a tadzsikban) feltételhez van kötve: a művelet csak úgy hajtható végre, ha a két mondatnak van közös főnévi tagja;⁵ pl.

1) *Dar mehmonxona šaxse menišast.*

2) *Sallai in šaxs bo gardanaš pečonda šuda bud.*

Dar mehmonxona šaxse, ki sallaaš . . . , menišast.

Az itt vizsgált típus egyik sajátossága, hogy ez a közös tag (az előző példában *šaxs*) a beiktatott („konstituens”) mondatban egy ezáfat-szerkezet második tagja (azaz egy főnév bővítménye) és ennek megfelelően a rezultáns mondat szerkezetben egy birtokos személyrag képviseli. Ez az ezáfat-szerkezet rendszeren alanyi szerepet tölt be a konstituens mondatban, de ez nem szigorú szabály. Az átalakítás nemcsak vonatkozó mellékmondattá, hanem, azon is túl, melléknévi jelzővé olyankor is lehetséges, amikor az ezáfat-szerkezet prepozícióval kapcsolatban határozóként szerepel; vö. *aspi az dimojaš xun čakidaistoda* 'ló, amelynek vér csepeg az orrából' Ayni, *K.* 3. 178; *čun tudai kohl ba zeraš argar guzoštaistoda* 'mint a szénakazal, amely alá paraszat helyeztek' uaz., *K.* 1.203; *dari asosii ba boloyaš taxtačai safed zadašuda* 'a főkapu, amely fölé fehér tábla volt szegezve' Čexov (1964) 108 (az eredetiben: *paradnaja dver' s beloj doščekoj*).

4. Ismeretes, hogy a perzsában — és ugyanez áll a tadzsikra is — az ezáfat-szerkezet második tagja lehet főnév és melléknév egyaránt; más szóval: perzsa és tadzsik általában azonos módon szerkesztik a jelzős szószerkezetet akár főnév, akár melléknév a jelző. Így felmerül a kérdés: milyen formális kritériumok alapján tulajdonítunk az (*abrūi*) *mūhoyaš daroz*-féle szintagmáknak melléknévi értéket?

Mindenek előtt: gyakori jelenség, hogy az efféle komplex jelzők egy sorban állnak egyszerű melléknévvel, ezekkel mellérendelő szerkezetet alkotnak; vö. *kurtai safedi girebonaš baland* 'fehér, magasnyaku ing' Ikromi (1960) 9; *soldati xušqadu qomati čašmonaš qahvarang* 'jólmegtermett, barna szemű katoná' Niyozı (1949) 267. Megjegyzendő, hogy ilyen esetekben az egyszerű melléknév rendszeren, egy általános tendenciának megfelelően, megelőzi a melléknévi szószerkezetet.

⁵ CHOMSKY (1965) 136 sk.

Figyelemreméltó, továbbá, hogy a főnévi szintagma, amely egy *mūhoyaš daroz*-féle jelzót foglal magában, lehet viszont egy átfogóbb ezáfat-szerkezet első tagja; vö. *dasti kafaš daga- bugiri Safar* 'Safar érdes tenyerű keze' uo., 203. Hogy ennek a jelentőségét átlássuk, tudni kell, hogy egy ezáfat-szerkezet második tagja lehet ugyan akár főnév, akár melléknév, de a kétféle szerkezet grammatikailag nem minden tekintetben egyenrangú: egy ezáfat-szerkezet első tagját képezheti hasonló szerkezet, de csak abban az esetben, ha viszont ennek második, jelzői tagja melléknév.⁶

5. Az elmondottakból kitűnik, hogy a tadzsikban szabályos egy eljárás, amely egy mondatot bizonyos feltételek között melléknévi jelzővé változtat anélkül, hogy szóvá, bővített vagy összetett szóvá változtatná. Ez az eljárás különös figyelmet érdemel. A klasszikus irodalom nyelve nem ismeri, nem érvényes sem a modern perzsában, sem, úgy látszik, a kabuliban.⁷ Így sajátosan tadzsik fejleménynek, a tadzsik újításának kell tekintenünk.

De ha erre a megállapításra jutottunk, tovább is kell mennünk. A mai tadzsik nyelv olyan körülmények közt alakult ki, hogy egy újításával szemben helyén való a kérdés, nem reflektálja-e az kisebb vagy nagyobb mértékben egy másik, nem-iráni nyelv, az ö z b e k befolyását.⁸ Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a transzformációnak ez a módja nem özbek hatásra, özbek mintára alakult-e ki, vált használatossá a tadzsikban; ehhez pedig mindennek előtt azt, hogy találkozik-e hasonló eljárás ebben a török nyelvben.

6. Az előzőkben idéztem egy fordulatot Ayni *Ġulomon* című regényéből: *yake az samovorxonahoi sohibaš gurextarafta* 'egyik teaház, amelynek elmenekült a gazdája'. Ennek a fordulatnak a regény özbek verziójában, amely szintén Ayni műve, a következő a megfelelője: *egasi qo'ib ketgan bir samovarxona Ayni, Qullar* (1964) 287. A két fordulat eltérése nem szorítkozik a jelek materiális különbségére; de ha alaposabban egybevetjük őket, kitűnik, hogy nemcsak ugyanazt mondják, a valóság ugyanazon részletét jelölik meg, lényegileg azonos a grammatikai szerkezetük is.

Hogy csak a legfontosabbat említsem: mindkét fordulat jelzős szerkezet; a jelző mindkét esetben melléknévként kezelt szókapcsolat; végül, ezek a szókapcsolatok azonos szerkezetű mondatokon alapulnak s ezeknek egyező átalakítását tüntetik fel.

A két fordulat között, igaz, mutatkoznak eltérések is. A közvetlen alkotórészek (jelző és jelzett szó) sorrendje az özbekben fordítottja annak, amelyet a tadzsikban találunk; ennek azonban éppen az az alapja, hogy a beiktatott mondatot mindkét nyelv melléknévi jelzőül szerkeszti, az eltérés tehát felszíni, lényeges egyezés rejtőzik mögötte.

Egy másik, „rejtett” eltérés abban áll, hogy a jelző a tadzsik fordulatban a megfelelő relatív mondaton keresztül (*ki sohibaš gurextaraftaast*), az özbek-

⁶ HINCHA (1961) 148.

⁷ Sem FARHÂDI (1955), sem DOROFJEVA (1960) nem említi.

⁸ Ezt részletesen kifejtem „La construction *abrūi mūhoyaš daroz* en tadjik” c. értekezésemben (*W. B. Henning Memorial Volume*. London 1970. 427–446). Ott — a tadzsik dialektológiai kutatás, elsősorban RASTORGUJEVA (1964) eredményei alapján — kimutatom, hogy a tadzsik irodalmi nyelv a nyelvjárások északi csoportján alapul; hogy ezt a csoportot az újításoknak egy sora különíti el a másik háromtól, állítja velük szembe; és hogy ezek az újítások többnyire özbek hatásra fejlődtek ki.

ben pedig, ahol a mellékmondatoknak ez a fajtája nem használatos,⁹ egyenesen vonatkozik az alapul szolgáló önálló mondatra. Ezek az eltérések azonban csekély súllyal esnek latba az egyező vonásokkal szemben, eltérések az egyezé- sen belül.

Az idézett fordulattal (*egasi qoçib ketgan bir samovarxona*) példázott eljárás közönségesen használatos az özbekben. Hogy teljesebb képet adjak róla, két részletet idézek Ayni regényéből; mind a kettő jelzők halmazával igyekszik egy-egy személyiséget leírni és ezen a réven példák változatos sorával szolgál: *buydoy tusli, qora soqolli, qalin qošli, manglayi burişgan, sallasi yelkasi va manglayiga bostirib uralgan bir odam* 'egy barna színű, fekete szakállú, sűrű szemöldökű, ráncos homlokú ember, akinek turbánja a vállára és a homlokára volt csavarva' Ayni, *i. m.*, 191; *gorni katta, büyni yūyon, yuzi tula va qoramtir, soqoli quyug va oqara boşlagan, kuzi katta va qora, kipriklari uzum, qoši qalin bir odam* 'egy nagy hasú, vastag nyakú, telt és sötétes arcú, sűrű és szürkülő szakállú, nagy és fekete szemű, hosszú szempillájú, sűrű szemöldökű ember' uo.

Ha a példákat, amelyeket ezek a leírások szolgáltattak, visszavezetjük az alapul szolgáló mondatokra, ugyanazokat a változatokat találjuk, mint amelyeket már a tadzsikban megkülönböztettünk. A *gorni katta, büyni yūyon* stb. kifejezések alapja olyan mondat, amelyben a kopula és egy melléknév kapcsolata az állítmány; az állítmány magva tárgyatlan ige a *manglayi burişgan, soqoli oqara boşlagan* kifejezésekben, tárgyas passzív alakban a *sallasi manglayiga bostirib uralgan* fordulatban. Ez a fordulat azt is mutatja, hogy a jelzői szókapcsolat — mint a tadzsikban — harmadik, adverbialis tagot is tartalmazhat; további egyezés, hogy az a bizonyos közös tag, amely a relatív transzformáció feltétele, a konstituens mondatban — megint csak úgy mint a tadzsikban — lehet mint bővítmény nemcsak az alanyi, hanem a határozói szerkezetnek is alkotórésze, vö. *soqoliga oq tuşgan, oq yūzli odam* 'szürkülő szakállú, fehér arcú ember' Ayni, *i. m.*, 206; *uçiga tūyonog bolangan bir arqon* 'kötél, amelynek végére horog van erősítve' *i. m.*,¹⁰ 216; *büynilariga qūnyiroqlar osilgan tuyalar* 'tevék, amelyeknek nyakára csengők vannak akasztva' A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad 1960. 412.

7. Aki összehasonlítja az idézett példákat, nem lehet kétségben afelől, hogy a két, eredetre teljesen különböző nyelvben ugyanazon eljárással van dolgunk. De vajon nem lehetséges-e, hogy ez az eljárás a tadzsikban alakult ki és onnét került át az özbek nyelvbe?

Ez a feltevés mindenek előtt egy általános meggondolásba ütközik: a tadzsik nyelvtani szerkezete sokszorosán magán viseli az özbek hatásának

⁹ KONONOV (1960./543) a *darvozasi oçiq hovli* 'ház, amelynek nyitva a kapuja' kifejezésben a jelzőt (*darvozasi oçiq*) alárendelt mellékmondatnak tekinti. Nem vitás, hogy ez a jelző mondaton alapul és lényegében meg is őrizte annak formáját, de a rezultáns mondatban melléknévi jelzőként foglal helyet; A. F. SJOBERG (1963, 142) az ilyen szerkezeteket, helyesen, „adjectival phrase”-nek minősíti. A különbség jól kiténik, ha az özbeket egybevetjük a tadzsikkal: az özbek *sallasi yelkasiğa bostirib uralgan (odam)* kifejezés tadzsik megfelelője nem (*şaxse*), *ki sallaaş bo gardanaş peçonda şuda bud*, hanem (*şaxsi*) *sallaaş bo gardanaş peçonda*.

¹⁰ A tadzsik verzió megfelelő helyén ugyanezt a szerkezetet találjuk: *yak argamçini ba nūgaş çangçai çubin bastaşuda* Ayni, *K.* 3. 279.

bélyegét, viszont a tadzsik befolyása a másik nyelvre, úgy látszik, hogy alapján véve a hangtanra és a szókincsre szorítkozik. De van egy speciális érv is, amely határozottan a mellett szól, hogy a vizsgált eljárás az özbekben eredeti.

Láttuk, hogy a transzformációnak ez a módja a középkori perzsából alakult nyelvek között egyedül a tadzsikban járatos, a tadzsik ezen a ponton sajátos, divergens fejlődést mutat, magában áll. Ha viszont a török nyelveket tekintjük, azt találjuk, hogy, az oszmanlitól a jakutig, alig akad köztük olyan, amelytől ez az eljárás idegen lenne.¹¹

Céltalan volna ezt az éppen nem ismeretlen tényállást itt részletesen kimutatnunk; elegendő egy tekintet arra a két nyelvre, amelyet az imént nem ok nélkül említettem: ezek a török világ két végén, egymástól roppant távolságra helyezkednek el.

Az oszmanliban az eljárás hasonlóan széleskörű, mint az özbekben, termékei között megtaláljuk mindazokat a típusokat, amelyekkel ott megismerkedtünk; vö. *beli bukük adam* 'hajlott természetű ember' (az özbekben igenévvvel: *qaddi bukilgan odam*; szerkezetre pontosan egyezik pl. a *qaddi buland* 'magas természetű kifejezés); *içi yanar day* 'hegy, amelynek belseje izzik'; *sakalina kir gelmiş bir adam* 'szürkülő szakállú ember' (vö. özb. *soqoliga oq tuşgan bir odam*); *uñunda ayir bir qurşun parçası sallanan olta* 'horog, amelynek végén egy súlyos ólomdarab függ' (vö. özb. *üçiga tüyonuq boylangan bir arqon*).¹²

A transzformációnak ez a sajátos módja kimutatható másrészt a jakutban is, de ott, nyilván a történeti fejlődés eredményeként, egy pontosan körülírt funkcióra, privatív melléknevekkel egyértékű fordulatok alkotására szorítkozik. A török nyelvek többsége a *-siz* képzővel származtat ilyen mellékneveket (pl. özb. *kuş-siz* 'erőtlen'); a jakutban ez a képző nem használatos, a hiányt olyan fordulatok pótolják, mint *xaraya soux kihi* 'vak' (szósz. 'szeme nincs ember'), vö. özb. *yuragi yuq odam* 'szíve nincs ember' (azaz 'gyáva'); *suola billibet atıir* 'mén, amelynek a nyoma ismeretlen' (vö. özb. *uči kürinmas paxta dalasi* 'végeleáthatatlan gyapotmező').¹³

Az eljárás általános használata a törökségben arra mutat, hogy az közös, ősi örökség. Tény, hogy a török irodalom kezdeteitől kimutatható, A. V. GABAIN ótörök szövegekből idézi példáit, BROCKELMANN egyebek között Káşyari *Dıwān*-jából és a *Kutadyu Bilig*-ből.¹⁴

Egyébként ha nyomon követjük ezt az eljárást, még a törökségen is túl vezet bennünket: megtalálható általában azokban a nyelvekben, amelyek egy — ha jól látom még mindig vitatott — feltevés szerint az urál-altaji nyelvcsaládot alkotják; FOKOS D. egyebek közt erre a tényre is hivatkozik abban a munkájában, amelyben szintaktikai egyezésekkel igyekszik a feltevés igazát bizonyítani.¹⁵

A magyarban természetesen ide tartoznak olyan kifejezések, mint *szavahihető*, *eszeveszett*, *hasznavehetetlen*, *felemás*.¹⁶ A mai nyelvben ezek a kifejezések nem szintaktikai szerkezetek, mint amelyeket a tadzsikban vagy az özbekben tanulmányoztunk, hanem összetett szavak, s az eljárás, amelyet

¹¹ Vö. L. BAZIN (1960).

¹² DENY (1920) 484—486. 746 sk.

¹³ BÖTHLINGK (1851) 637, 651; ISZAKOV (1956) 152.

¹⁴ A. VON GABAIN (1950) 403; BROCKELMANN (1954) 391 skk.

¹⁵ FOKOS-FUCHS (1962) 97 sk.; 120.

¹⁶ PAIS (1965) 66 skk.

képviselnek, alig tekinthető produktívna. Ez azonban kétségkívül történeti fejlemény, az eljárás avulásának következménye, a régi irodalomban még olyan fordulatokkal is találkozunk, mint *inaifájó, egy könyve esetlen száraz szem, sőt egyházi szentelésre hatalmok levő püspekek*.¹⁷

8. Az elmondottak alapján, úgy látom, nem vitás, hogy a tadzsikban a vizsgált eljárás özbek eredetű. De talán nem felesleges a figyelmeztetés, hogy az efféle átvétel nem mechanikus másolata a mintának.

Mindenek előtt: az átvétel feltételezi, hogy a — természetesen bilingvis — beszélő elvonatkoztatja a szabályt attól a nyelvi materiától, amelyhez az eredetileg kötve van, olyan elvont formában fogja fel, amelyben a szabály alkalmazható egy másik nyelv materiájára is. Meggondolandó, másrészt, hogy minden nyelv rendszer, nemcsak, nem is elsősorban, jelek, hanem, még inkább, szabályok rendszere, a beszélő tehát az új szabályt nem egy rendezetlen halmazhoz teszi hozzá, hanem egy, az eredetitől többé-kevésbé eltérő rendszerbe illeszti be, **i n t e g r á l j a**.

Az előzőkben talán túl hosszasan foglalkoztam a mai tadzsik irodalmi nyelv egyetlen részletével. De úgy látom, hogy ez a részlet eddig nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet pedig megérdemel. A tadzsik és az özbek viszonyát elemző, tanulságokban gazdag irodalomban¹⁸ nem találtam említve; nem esik róla szó a tadzsik egyik legalaposabb ismerőjének, V. SZ. RASZTORGUJEVÁNAK grammatikájában sem. És talán akadtak ennek a fejtegetésnek, kimondva és kimondatlan, általánosabb tanulságai is.

TELEGDI ZSIGMOND

Bibliográfia

- AYNI, S. (1950). *Gulomon*, Stalinobod.
 AYNI, S. (1954). *Yoddošto*. uo.
 AYNI, S. (1954). *Kulliyot* 1. uo. 1958.
 AYNI, S., *Kulliyot* 3. uo. 1960.
 AYNI, S., *Kulliyot* 4. uo. 1961.
 BENVENISTE, E. (1967), „Fondements syntaxiques de la composition nominale”. BSLP 62 (1967) 1. 15–31.
 BOROVKOV, A. K. (1952), „Tadžiksko-uzbekskoe dvujazyčie i vopros o vzaimovlijanii tadžikskogo i uzbezkogo jazykov”. *Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedenija* 4 165–200.
 BÖTHLINGK, O. (1851), *Über die Sprache der Jakuten*. I. Teil. St. Petersburg.
 BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik*. Leiden.
 CHOMSKY, N. (1965), *Aspects of the theory of syntax*. Cambr., Mass.
 ČEXOV, A. P. (1964), *Hikoyahoi muntaxab*. Tarjimai Habib Ahrori. Dušanbe.
 DENY, J. (1920), *Grammaire de la langue turque* (dialecte osmanli). Paris.
 DOROFJEVA, L. N. (1960), *Jazyk farsi-kabuli*. Moskva.
 FARHADI, A. (1955), *Le persan parlé en Afghanistan*. Paris.
 FOKOS-FUCHS, D. (1962), *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. Wiesbaden 1962.
 GABAIN, A. VON (1950), *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.

¹⁷ SIMONYI (1907). — Hasonló szerkesztés másutt is található, így az írben (BENVENISTE, 1967, 26) és a sémi nyelvekben (NYBERG, 1922); természetesen esetenként meg kellene vizsgálni, meddig terjed az egyezés.

¹⁸ L. nevezetesen BOROVKOV (1952) és RASTORGUJEVA (1964) 129 skk., 146 skk.

- HINCHA, G. (1961), „Beiträge zu einer Morphemlehre des Neupersischen“. *Der Islam*. 37. 137–201.
- IKROMI, J. (1960), *Hikoya va o'erkho*. Stalinobod.
- ISXAKOV, F. G. (1956), „Imja prilagatel'noe.“ *Issledovanija po sravn. grammatike tjurkskix jazykov*. C. 2. 143–175.
- KONONOV, A. N. (1960), *Grammatika sovrem. uzbekskogo literaturnogo jazyka*. Moskva—Leningrad.
- LAZARD, G. (1956), „Caractères distinctifs de la langue tadjik“. *BSLP* 52. 117–186.
- NIYOZI, F., *Vafo*. Povest. Stalinobod. (1949).
- NYBERG, H. S. (1922), „Zur Entstehung der Bahuvrihikomposita“. *Strena Philologica Upsaliensis*. Festschrift tillägnad Prof. Per Persson. Upsala.
- PAIS, D. (1965), „Az alanyos és tárgyas összetételek“. *Alak- és mondattani gyűjtelek*. Budapest.
- RASTORGUJEVA, V. S. (1954), „Kratkij o'erk grammatiki tadžikskogo jazyka“. *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva 531–570.
- U6. (1964), *Opyt sravn. izucenija tadžikskix govorov*. Moskva.
- RASTORGUJEVA, V. S. és A. A. KERIMOVA (1964), *Sistema tadžikskogo glagola*. Moskva.
- SABIROV, K. (1967), *Tadžikskaja socialističeskaja nacija—dетище Oktjabrja*. Dušanbe.
- SIMONYI, Zs. (1907), „Nap levő és társai“. *Nyr.* 36 (1907) 97–105.
- SJOBERG, A. F. (1963), *Uzbek structural grammar*. Bloomington.

Zum türkischen Einfluß im Tadschikischen

Im modernen Persisch kann ein Satz wie *range surat paride ast 'es schwand die Farbe des Gesichts'* in ein adjektivisches Attribut verwandelt werden, doch muß er dazu zu einem eigentlichen Adjektiv, zu einem Wort werden, vgl. (*šurate*) *rang.paride* 'ein blaßes Gesicht'. Diese Beschränkung hat in der tadschikischen Schriftsprache keine Geltung; hier sind Wortgruppen wie *abrūi mūhoyaš daroz* regelmäßig, Wortgruppen, in denen ein Satz sich in der Weise eines adjektivischen Attributs an ein Substantiv anschließt und dabei seine ursprüngliche Struktur im wesentlichen bewahrt. Der Verfasser, nachdem er die Erscheinungsformen dieser Transformation aufgezeigt hat, stellt fest, daß sie eine spezifisch tadschikische, dem modernen Persisch ebenso wie dem Kabuli fremde Entwicklung ist, und daß sie özbekischem Muster folgt (vgl. tadsch. *yake az samovorxonahoi sohībaš gurextarajta* 'ein Teehaus, dessen Eigentümer geflohen ist': özb. *egasi qo'ib.ketgan bir samovarxona* 'dassb.'). die Eingliederung einer özbekischen Transformation ins Regelsystem des Tadschikischen darstellt.

ZSIGMOND TELEGGI